

AZ -i BIRTOKTÖBBESÍTŐ JEL EREDETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

VÉGH J. MIHÁLY

1. A magyar *-i* birtoktöbbsesítő jel (*szemei, lábai*) eredetéről két számba jöhető magyarázat áll egymással szemben: az egyik szerint a PU eredetű és a finn, lapp szamojéd nyelvekben ma is meglévő *-i* többsesjel folytatása a magyarban (HAJDÚ: Bevezetés az uráli nyelvtudományba 67). Ezt a nézetet vallja BUDENZ (MUSz. 194, UgA. 311—14), SZINNYEI (NyH⁷ 106, Nyr. XVII, 241, NyK. XLIII, 123, XLVI, 150, MNy. XVIII, 201, XXII, 247, 309) és újabban HAJDÚ (i. m. 129—30). A másik vélemény szerint a magyar nyelv külön életében kialakult fejlemény, amely a magyar *-é>-ë>-e*, illetőleg *-é>-i>-i* egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag *-i* változatával azonos eredetét tekintve, és mint többsesjel abból jött létre. Az *-i* birtoktöbbsesítő jel eredetét (a kialakulás módját tekintve többé-kevésbé eltérően) így magyarázza MELICH (MNy. IX, 302, XIV, 230—52), MÉSZÖLY (A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai 6—13), BÁRCZI (Tih Al. 189—90., MNy. L, 287—301), BERRÁR (Magyar történeti mondattan 19—20).¹

2.1. Az uráli eredetet, tehát BUDENZ, SZINNYEI, HAJDÚ véleményét főképpen a következő érvek támogatják:

2.1.1. Az *-i* többsesjel ma is megvan több uráli nyelvben (finn, lapp, szamojéd), a szamojédban kifejezetten a birtok többségére utal: szelk. *ätä-ly* 'réned', *ätä-i-ly* 'rénjeid' (HAJDÚ: i. m. 129).

2.1.2. A birtokos személyragozási rendszert HAJDÚ alapnyelveinek tartja, és ezért nem látja hihetőnek, hogy a birtok többségére ne lett volna már a magyar nyelv külön élete előtt megfelelő kifejező eszköz (i. m. 129).

2.1.3. A HB-ben már — teljesen a mai alakkal azonosan — megvan az *-i* birtoktöbbsesítő *szerepe* (*feleym, bratym, unuttei*).

2.2. Ezek alapján e magyarázat szerint az *-i* birtoktöbbsesítő funkciója alapnyelvi előzményű, és fejlődése úgy mehetett végbe, hogy az ősmagyar kor végén konvergens hangfejlődés következtében egybeesett az egyes számú, harmadik személyű birtokos személyrag *-i* allomorfiájával, és az ősmagyar, ómagyar nyelvjárások többségében nem ment egészen feledésbe az *-i*-nek régtől fogva örökölt többsesi értéke sem, így aztán az *-i* a birtok többségének jelölésére vált alkalmassá (lásd: HAJDÚ: i. m. 130).

2.3. A magyar nyelv külön életében való keletkezést, az *-i* birtoktöbbsesítő jel magyar voltát, tehát MELICH, MÉSZÖLY, BÁRCZI, BERRÁR véleményét a következők támogatják:

¹ Megjegyzem, hogy van egy harmadik magyarázat is, amelyet FARKAS GYULA képvisel (Ural-Altäische Jahrbücher XXV, 52—72), az *i*-nomen possessivi képzővel (*házi, emberi*) azonosítva, abból eredeztetve a birtoktöbbsesítő *-i*-t. Ez a felfogás azonban teljesen elhibázott, alapjaiban téves. (Cáfolatát lásd BÁRCZI: MNy. L, 287—301.)

2.3.1. Igaz, hogy az *-i* többesjel több uráli nyelvben megvan, de a finnugor nyelvekben csak a többest jelöli, a birtok többségét nem (MÉSZÖLY: i. m. 9. és MNy. XXIV, 28). De a finn *-i* többesjel nem is volt eredetileg a többes szám jelölője, hanem valamihez tartozást kifejező nomen possessi képző, amint ezt RAVILA kimutatta (FUF. XXIII, 53, 66). RAVILÁNAK ezt a véleményét BÁRCZI meggyőzőnek tartja (MNy. L, 287). Csak a szamojéd nyelvekben tudjuk tehát megtalálni az *-i* birtoktöbbsesítő szerepét, de ez a távoli rokonság nem lehet megnyugtató bizonyíték a magyar *-i* birtoktöbbsesítő jel eredetére nézve.

2.3.2. A PU eredet ellen szólnak a magyar nyelvtörténet adatai, valamint a magyar nyelvjárások vallomásai is.

2.3.2.1. Nyelvméleinkben és mai népnyelvünkben is sokszor tapasztaljuk, hogy a személyragos főnéven hiányzik a birtok többségét jelölő *-i*, vagyis a birtok többsége jelöletlen, és az idetartozó szavak egyszer egy birtokot, másszor több birtokot jelentenek. MELICH hatalmas anyagot felölelő példatárt mutat be a kódexekből ennek igazolására (MNy. XIV, 235—242). Íme néhány példája:

Első személy: *fionk* 'fiaink'. Vulgata Máté XXVII, 25.: Sanguis eius super nos et super filios nostros; WinkIK. 195.: *ô weere my raytonk ees my fyonkon*; NádorK. 243.: Az *ô veere mi raytonc es mi fionkon* légön; DöbrK. I.: Az *ô vire miraytonc es mind mi fionkon* legön; JordK. 446.: Az *hew veree my raythwnk es my ffywnkon* legyen. Hasonlóképpen a *mi atyánk* jelentése 'atyáink, ősaink', a *vezérönk, példánk* jelentése 'vezéreink, példáink' (lásd MELICH: i. m. 235—36).

Második személy: *fiatok* 'ti fiaitok, utódaitok'. Vulgata Máté XII, 27.: *filii vestri in quo eiciunt*; JordK. 390.: *ty ffyatok* kyben zzyk ky; DöbrK. 306.: *ti fiatok* kiben űznek; Vulgata Lukács XXIII, 28.: *super filios vestros*; DöbrK. 462.: *ti fiatokon*; WinkIK. 202.: *ty ffyatokon*; JordK. 613.: *thy ffyatokon*; Pesthy 176.: *ty ffyatokon*. Hasonlóképpen: *atyátok* 'ti atyáitok, ősseitek'; *birátok* 'ti bírátok'; *leánytok* 'ti leányaitok'; *véntek* 'ti véneitek'; *vőlegénytek* 'ti vőlegényeitek'; *zsinagógátok* 'ti zsinagógátok' stb. (lásd MELICH: i. m. 236—37).

Harmadik személy: *fiok* 'fiaik, utódaik'. Vulgata CV zsolt. 37—38.: *Et immolaverunt filios*; AporK.: 74.: *Es aianlottak ô fiokat*; KulcsK. 263.: *Ees aldoztataak w fyokath*; KeszthK. 290.: *Ees aldoztaak w fyokath*; Károlyi 1590.: *Mert meg áldozác az ô fyokat*. Hasonlóképpen: *Ô attyok* 'ô atyáik, ősiek', *ô gyermekek* 'ô gyermekeik', *ô városok* 'ô városaik' (lásd MELICH: i. m. 238—39).

Hivatkozik MELICH régi nyelvtaníróinkra is, akik szintén igazolják, hogy az *ô fiok* lehet: 1. 'filius eorum' 2. 'filii eorum' (MOLNÁR ALBERT és GELEJI KATONA).

MELICH felsorolását kiegészítem még a következővel: a Winkler Kódexben a birtok többsége jelölve van 26 esetben, de jelöletlen 8 esetben: WinkIK. 246.: *labokat* 'pedes eorum', 300.: *zómódtóket* 'oculos vestros' stb. (NYÍRI: A Winkler Kódex hangtana és szótana 30).

A birtok többségének jelöletlensége nyelvjárásainkban is tapasztalható. KÁLMÁN a következőkén írja: „Ha több a birtokos és a birtok is, akkor a nyelvterület jelentékeny részén a birtok többségét nem jelölik: a te *ökrötök* jelentheti azt is: 'a ti ökrötök' vagy 'a ti ökreitek' (Nyelvjárásaink 53).

Van olyan nyelvjárás is, ahol a birtok többségét a *-k* jelöli. Göcsejben pl. ilyen alakok használatosak: *házankok* 'házaink' *kertünkek* 'kertjeink' *luankok* 'lovaink', *tehenünkek* 'teheneink' (lásd: Budenz-album 169, KÁLMÁN: i. m. 53).

(Különös módon jelölik a birtok többségét a nyugati széleken fekvő Őrségben és Felsőőr vidékén: *loamiek* 'lovaim', *loadiék* 'lovaidd' *loankiek* 'lovaink' stb. (KÁL-

MÁN: i. m. 53). Más leírások így közlik az őrvidéki nyelvjárás idetartozó adatait: *lóamék* 'lovaim', *lóankék* 'lovaink' *tehenemék* 'teheneim', *tehenenkék* 'teheneink' (NyF. IV. 20).

A csángó nyelvjárásban *molomék*, *molomoék* egyaránt jelenti azt is: 'malmuk', és azt is: 'malmaik'. Hasonlóképpen: *kinyerék*, *ekék* *ökrök*, *hazaék* stb egy birtokot is, több birtokot is jelöl (YRJÖ WICHMANN: Wörterbuch des ungarischen Csángódialektes 183—184, HORGER: Magyar Nyelvjárások 139—140).

Ezek a régi nyelvi és nyelvjárási adatok erősen valószínűsítik azt a föltevést, hogy a birtok többsége régebben jelöletlen volt, és hogy a személyragos főnevek eredetileg nem vették fel az -i birtoktöbbsesítő jelet. Hihetőnek kell tehát tartanunk, hogy a birtok többségének jelölésére a magyar nyelv külön élete előtt nem volt kifejező eszköz.

2.3.2.2. A régi magyar nyelvben és mai nyelvjárásaink egy részében előfordul az -i egy birtok jelölőjeként, tehát mint egyes szám 3. személyű birtokos személyrag.

Először a HB-ben bukkann föl: *intetvinec*, *ildetuítul*, *lilki ert*, *szentii*, majd: GyS.: *miuin(e)c*, *ielunetuiben*; KT.: *sciletetui*, *gukeritul*. A XIII. és XIV. századi szórványokból BÁRCZI közöl egy összeállítást az -i-nek egy birtokot jelölő szerepére (MNy. L, 291); a kódexek korából pedig egész sor példát idézhetünk. SZINYNYEI (Nyr. XVII, 2) megállapítja, hogy a kódexekben gyakoriak az efféle személyragos alakok: *füsti* NádK. 96., 584., *kési* NádK. 668., *testi*, *hiti* CornK. 165., *szere-teti* WeszprK. 39., *életi* JókK. 61.

Több nyelvemlék-tanulmány szerzője megállapítja, hogy az egyes 3. személyű birtokos személyrag sokszor -i az általa feldolgozott nyelvemlékben. Így pl.: a Margit legendában: *kenyerevlety*, *napnak fel kelety*, *kevezepy* stb. (SZADILEK JÁNOS: A Margit legenda nyelvezete 52), a Teleki Kódexben: *üki*, *követi* stb. (INOTAY ILONA: A Teleki Kódex Szt. Anna legendájának nyelvi fölfogása XXXII), a Lobkowitz Kódexben: *termezeti*, *ötözeti*, *kezdeti*, *erőffegy* stb. (SIMONYI KÁLMÁN: A Lobkowitz Kódex hang- és alaktani sajátosságai 78), a Nádor Kódexben: *emleközeti*, *iteleti*, *kezdeti*, *eli*, *eleti*, *tekinteti*, *szenti* stb. (ZOLTVÁNYI L. IRÉN: A Nádor-codex nyelve 99), a Winkler Kódexben: *dicheretj*, *emlekezethy*, *veghezety* (NYÍRI: i. m. 30).

Az -i-k előfordulásának arányára nézve érdekesek lehetnek a következők:

A Bécsi Kódexben a következő szavak vannak -i személyraggal: *béri*, *fejedelmi*, *fertezetességi*, *gyermeki*, *gyümölcsí*, *higyi*, *itéleti*, *jegyí*, *közepi* 21, *kezdeti*, *mélységi*, *(be)meneti*, *(ki)meneti*, *öldökleti*, *ősi* 2, *peremi*, *sokasági*, *szeki* 16, *szekeri*, *vidéki* 3, *szenti*, *ellenkedői*, azaz 61 esetben. Az -e személyragosok előfordulási száma 1376, az -ő személyragosoké 65 (KÁROLY: A Bécsi Kódex nyelvtana 211).

A Jordánszky Kódex Márk evangéliumában az -i személyragos alakok száma 11: *etezety*, *esty*, *eredety*, *feyezety* 2, *keppzety*, *ydey*, *nemzety*, *parancsolati*, *zeky*, *zenty*, az -e személyragosoké 126.

Káldi György bibliafordításának Márk evangéliumában az -i személyragos szavak száma 2 (*kezdeti* 2), az -e személyragosoké 27. Az -i előfordulása egyes szám 3. személyű személyragként tehát jóval kevesebb, mint az -e-é, ennek az lehet az oka, hogy az -i a több birtok jelölőjeként egyre gyakoribb nyelvemlékeinkben, és a több birtokot jelölő *adományi*, *ajaki*, *beszédi*, *bűni*-féle alakok (lásd később) nyelvtani homonimát alkottak az egy birtokot jelölő -i-s alakokkal. Számunkra az a fontos, hogy az egy birtokot jelölő -i-s alakok a HB óta állandóan kimutathatók. A ragos alakokkal természetesen jóval megnő a számuk (például a JordK-ban 472.: *zyle-*

tetynek, 476.: *paranczolatyt* 'mandatum!' 477.: *zekyn*, 503.: *emleközetyre*, 505.: *zyletetyből*, 514.: *kemenseggyt* stb.).

Nagyjából hasonló a helyzet nyelvjárásainkban is. A magyar nyelvterület elég nagy — és egymással össze nem függő — részén ismeretes az *-i* személyrag egy birtok jelölőjeként. Pl.: a nagykanizsai nyelvjárásban: *péndzi*, *kerti*, *böcsületi* (NyF. 48., 9); a Balatonfelvidéken: *kezi*, *feji*, *pénzi*, de van *keze*, *feje*, *szeme* is. Ugyanott mindig: *kezit*, *fejít*, *szemibe* stb. (NyF. 40., 11); Abaúj megyében: *eszi*, *kezi*, *mejji*, *feji*, *végi* (NyF. 13., 41); Heves megyében: *feji*, *szemi*, *kezi*, *fejszéji* (NyF. 16., 6). HORGER (M. Nyelvj. 138) ilyen adatokat említ: *kezi*, *zsebi*, *eszi*, *nevi*, *szemi*, *kési*, *pénzi*, *beszédi*, *mesterségi*, *böcsületi*, *hiri*, *füsti*, *búzi*, *körmi*, *tövi*, *fódi*; és szerinte az efféle alakok használatosak a nyugati nyelvjáróterület keleti szélén, Vasvár, Sümeg, Keszthely, Nagykanizsa táján le Légrádig, az alföldi nyelvjáróterületnek a Dunán és a Dráván túl fekvő részén és az északnyugati nyelvjáróterületnek keleti felében. KÁLMÁN (Nyelvjárásaink 53) nagyjából ugyanerre a területre teszi az *-i* előfordulását egy birtok jelölőjeként. Némely nyelvjárásban a veláris hangrendű szavakon is ugyanez a birtokos személyrag fordul elő: Sárközbén: *lovi*, *lábi*, *szokási* (KÁLMÁN: i. m. 53), Szlavóniában: *lovi*, *lábi*, *háti*, *szokási*, *kivánsági* (HORGER: i. m. 139).

Ragozott alakokban — mint KÁLMÁN (i. m. 53) megállapítja — a nyelvterület középső legnagyobb részében, valamint a familiárisabb köznyelvben is gyakori az *-i*- az irodalmi nyelvi *-é*- helyén: *kezit*, *kezibe*, *fülinél*, *kedvibe* stb.

Többes szám 3. személyben a birtokosra mutató személyrag nyelvjárásaink elég nagy részében *-ik*, ez *-i* személyrag + *k* többesjel szerkezetű: *házik*, *lovik*, *asztalik*, *urik*, *sógorik*, *apjik*, *disznai*, *kezik*, *szemik*, *bűnik*, stb. a moldvai csángóknál, a székely nyelvjárás nagy részén, Borsod és Heves megyében, az alföldi nyelvjáróterület Dunán és Dráván túl fekvő részein, Göcsejben és Hetésben (HORGER: i. m. 140).

Az efféle alakok túlnyomó részben egy birtokot, esetleg több birtokot jelölnek: *lovik* 'lovuk' és 'lovaik' (MELICH: MNy. XIV, 251—2).

2.3.2.3. Nyelvemlékeinkben a több birtok jelölőjeként az *-i* és az *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei* váltakozva fordulnak elő, de az *-i* a kódexek idejében még gyakoribb. A Bécsi Kódexben például:

1. személy: <i>-i+m</i> (<i>ajakim</i>) 53	<i>-ai+m</i> , <i>-ei+m</i> (<i>álmaim</i> , <i>szemeim</i>) 28
2. személy: <i>-i+d</i> (<i>barátid</i>) 98	<i>-ai+d</i> , <i>-ei+d</i> (<i>fiaid</i> , <i>népeid</i>) 34
3. személy: <i>-i</i> (<i>ajaki</i>) 701	<i>-ai</i> , <i>-ei</i> , <i>-jai</i> (<i>ajtai</i> , <i>kezei</i> , <i>karjai</i>) 270
1. személy: <i>-i+nk</i> (<i>bűnink</i>) 71	<i>-ai+nk</i> , <i>-ei+nk</i> (<i>karjaink</i> , <i>kezeink</i>) 8
2. személy: <i>-i+tok</i> , <i>-i+tek</i> (<i>napitok</i> , <i>igéitek</i>) 17	<i>-ai+tok</i> , <i>-ei+tek</i> (<i>lovaitok</i> , <i>kezeitek</i>) 29.
3. személy: <i>-ik</i> nincsen, csak <i>-ok</i> , <i>-ek</i> , <i>-ök</i> , <i>-ek</i> (<i>ágok</i> , <i>életek</i> , <i>bűnök</i> , <i>férjek</i>),
<i>-ai+k</i> pedig csak egyszer van: <i>fiaik</i> . (KÁROLY: i. m. 212—15).	

SZINNYEI szerint (Nyr. XVII, 241) a kódexek korában (nyilván a BK-nél későbbiekre gondol) az *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei* már túlnyomó, de az *-i* a mai napig még gyakoribb, noha állandóan csökkenő arányú. BÁRCZI megfigyelte (MNy. L, 295), hogy amilyen mértékben visszahúzódik az *-i* mint a több birtok jelölője az *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*-vel szemben, olyan mértékben terjedhet újból az addig háttérbe szorult (csak bizonyos alakokban gyakori, vagy néhány nyelvjárásra szorított) egy birtokot jelölő *-i*, mert a nyelvtani homoníma veszélye (*szemi* egyes számú birtok és *szemi* többes számú birtok) nem fenyeget többé.

2.4. Lássuk most már a nyelvtörténeti és a nyelvjárási adatok után, hogyan alakulhatott ki az *-i* birtoktöbbsesítő jel, milyen lehetett a fejlődése. A régi és a mai nyelvjárási adatok mutatják, hogy az egy birtokra mutató 3. személyű személyragnak eredetibb alakja *-é*, *-i* volt mind a palatális, mind a veláris hangrendű szavakon (*kezi*, *szemi* stb., *lovi*, *lábi* stb.). (Lásd még: HORGER: i. m. 139 és MÉSZÖLY: i. m. 12). A veláris hangrendű szavakon csak nyelvjárásokban van meg illeszkedés nélkül, nyelvemlékeinkben már illeszkedéssel alakját találjuk; kétségtelen tehát, hogy általános nyelvi alakként csak a nyelvtörténeti kor előtt élt az *-é*, *-i* birtokos személyrag. Volt tehát egy *lové*, *lábi* típusú alak, (utóda a mai nyelvjárási *lovi*, *lábi*) ebből illeszkedéssel lett *lábá* > *lábá* > *lába* (lásd pl. MÉSZÖLY: i. m. 13). A birtokos többségét az egyes szám személyragjainak a többes szám *-k* jelével való megtoldása fejezte ki (*urom + k* 'dominus noster'), amely alak jelölhette a birtoknak is eredetileg nem jelölt többségét (lásd fentebb: *fiunk* 'fiunk és fiaink', *fiatok* 'fiatok és fiaitok', *fiok* 'az ő fiuk és az ő fiaik', valamint csángó *molomék* 'malmuk, malmaik', *kinyerék* 'kenyerük, kenyereik', *ekégek* 'ekékük és ekéik' stb.).

A többesjel *-k* veláris szavakon eredetileg csak az illeszkedés nélküli alakhoz járult (*másik*, *harmadik* stb., lásd: MÉSZÖLY: i. m. 13). Az egymás mellett élő illeszkedéssel *lába* és az illeszkedés nélküli *lábi* közül a *lábik* ('pes eorum és pedes eorum', azaz egy birtok is, több birtok is) hatására a *lábi* felvette a 'pedes eius' (több birtok, egy birtokos) jelentést (a *-k*-val való megtoldást a nyelvérzék a birtokos többsége jelölésének érezte), és a *lába* csak 'pes eius' jelentésben maradt meg. A *lábi* típus egy birtokot jelölő szerepe elavult, egyre inkább több birtokot jelölt; majd később a *lába* és *lábi*, *keze* és *kezi* típusok keveredéséből létrejött a *lábai*, *kezeli* forma (lásd előbb az adatoknál).

A harmadik személyről aztán az első és a második személyre is átkerült a birtok többségének *-i*-vel, illetve később *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*-vel való jelölése.

Ez a fejlődési folyamat már a nyelvtörténeti kor előtt megindulhatott, a HB-ben már az utolsó fejlődési fokot is elérte egy-egy alak (*unuttei*, *feleym*), de maga a fejlődés hosszan elhúzódott, egyes állomásait a nyelvemlékekben és nyelvjárásainkban is megtaláljuk.

3. Végül megjegyzem, hogy az *-i* birtoktöbbsesítő jel kialakulásának ezt a folyamatát már MÉSZÖLY megmutatta (i. m. 6—13), de megállapításai fölött elsiklottak az ezzel a kérdéssel foglalkozók. Dolgozatomban MÉSZÖLY bizonyítékait toldottam meg újabbakkal, és az adatokat, érveket úgy csoportosítottam, hogy bizonyító erejük jobban kitessék.

ZUR FRAGE DES URSPRUNGS DES POSSESSIVSUFFIXES DES PLURALS *-i*

Von
J. M. VÉGH

Vom Ursprung des ungarischen Possessivsuffixes des Plurals *-i* (szemei, lábai) stehen zwei Erklärungen einander gegenüber, die in Betracht gezogen werden können: Nach der einen ist es protouralischer Ursprungs und ist Fortsetzung der im Finnischen, im Lappischen, im Samojedischen heute noch existierenden Pluralendung *-i* im Ungarischen (Budenz, Szinnyei, Hajdú); nach der anderen hat es sich im selbständigen Leben des Ungarischen herausgebildet, das hinsichtlich seines Ursprungs mit der *i*-Variante des ungarischen Possessivsuffixes der dritten Person Singular *-é* > *-é* > *-e* bzw. *-é* > *-i* > *i* identisch ist (Melich, Mészöly, Bárczi, Berrár).

Der Verfasser prüft die wichtigsten Argumente der beiden Anschauungen und entscheidet sich auf Grund der Angaben der ungarischen Sprachgeschichte und der ungarischen Dialekte für die zweite (Melich, Mészöly, Bárczi, Berrár); in Hinsicht auf den Prozess der Herausbildung des Possessivsuffixes des Plurals *-i* fügt er zu Mészölys Beweisen weitere hinzu.